

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАМКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVI–XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина)

Починаючи з кінця XV ст. й упродовж усього XVI ст. міста Лівобережної України мали, насамперед, велике колонізаційне значення. Через них місцеве населення відчувало своєрідний зв'язок із державою, «прив'язувалося» до певної території, що не давало розсипатися «по лицу земли от первого татарского погрома»¹. Відповлення Великим князівством Литовським системи захисту «окраїнних» земель та її зміцнення наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у Речі Посполитій зводилося, здебільшого, до облаштування замків – невеликих укріплень, поставлених у зручних за природними умовами місцях.

На думку М. Владимирського-Буданова, система «українних» господарських замків була ще за часів Київської Русі: «від часів Київських князів Рюриковичів і перших литовських князювань». У Київському воєводстві існувало три лінії оборонних замків. Перша (північна) проходила по рр. Десні та Прип'яті (Любеч, Мозир, Овруч), друга починалася біля верхів'їв рр. Росі та Тетерева і йшла вглиб країни (Остер, Київ, Житомир), третя (південна) починалася від нижньої течії Дніпра, через верхню течію Бугу до Дністра (Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлав). Цю лінію завершували на Поділлі Бар і Кам'янець. Існувала ще одна, четверта лінія давньоруських укріплень по р. Сулі (на лівому боці Дніпра), але за литовських часів вона була повністю покинута².

На берегах Чернігово-Сіверщини кількість замків загальнодержавного значення була порівняно незначною – це прикордонні Любеч та Остер. Навколо замків сформувалися так звані «околиці», що склалися з низки «околичних» сіл, де мешкала служебна шляхта, яка володіла землею на ленних засадах та відбувала з цієї землі господарську службу. Саме цей прошарок шляхти взяв на себе обов'язок захисту державних кордонів.

Значна територія Лівобережної України (з такими потужними фортецями, як Чернігів, Стародуб, Мена, Конотоп, Путивль та ін.) з 1503 до 1618 р. опинились у складі Московської держави³. Московські володіння фактично «вклинювалися» в землі Речі Посполитої і залишали

відкритим шлях на Київ, що примушувало литовсько-польську державу розвивати власну мережу прикордонних замків. Без сумніву, що кожен з означених вище замків мав часи своїх злетів та падінь. На їхніх функціях відображалися складні політичні реалії, зміна міждержавних кордонів, поява або ж відсутність ворожої загрози та ін.

Одним із ключових прикордонних замків Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, був Любеч. Стародавній Любеч займав важливе місце ще на політичній карті Давньої Русі. Це зумовлювалося його географічним розташуванням на високому лівому березі Дніпра, у місцевості, що утворює неприступну природну фортецю. Фактично Любеч замикав собою головну транспортну артерію Східної Європи — Дніпро з притоками Сожем, Березиною та Прип'яттю, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я⁴.

Порівнюючи географічне розташування Любеча з Батурином, слід зазначити, що територія майбутньої Батуринської фортеці перебувала у подібних вигідних географічних умовах, замикаючи собою чи не всю течію Сейму з притоками Накатилівкою та Єзучю та фактично контролюючи Задесення.

Якщо літописний Любеч вперше було згадано у 882 р., коли князь Олег на шляху з Новгороду до Києва «взя Любещь и посади мужь свои»⁵, то перша писемна згадка про Батурин належить лише до 1625 р.⁶, хоча саме місто, без сумніву, має більш давню історію.

Давнє заселення території Батуринського замку, найвищої та найзахиснішої частини фортеці, підтверджується знайденими тут залишками поселення бронзового віку, городища тохнівської культури ранньозалізного віку, пізньозарубинського поселення, волищевсько-роменськими старожитностями. У XI — середині XIII ст. на цьому місці було й давньоруське городище⁷. На жаль, сьогодні вивчена лише незначна частина площі Батуринського замку, що не дає можливості уявити давньоруські елементи забудови міста у повному комплексі. Вони частково фіксуються лише при дослідженні оборонних споруд XVII ст. — конструкцій напільного валу, де було виявлено кліті житлового та господарчого призначення, ймовірно, збудовані на основі захисних споруд Давньої Русі⁸. Не збереглася навіть давня назва цього міста. О. Яблоновський доводив, що назва «Батурин», ймовірно, походить від назви явно тюркського походження — урочища «Батурин» або ж від особового імені якогось «севрюка»⁹. Назва міста могла походити і не від особового імені. У тюркських мовах слово «батура» означає ще й «фортеця» або «укріплення»¹⁰.

Не можемо відкидати обидві версії, адже розселення тюркомовних елементів на теренах Київщини та Чернігово-Сіверщини мало місце в XI—XIV ст. У Любецькому замку серед служебної шляхти було чимало представників тюркського походження — Казанські, Мехеди, Чемериси, Фаї, Феремичі та ін.¹¹

А от розкопки, здійснені у Любечі упродовж 1957—1960 рр. під керівництвом академіка Б. Рибаківа, дали змогу реконструювати ймовірний загальний вигляд давньоруського феодального замку, при цьому бу-

до широко використано елементи планової структури замку XV–XVI ст. Любецький замок розташовувався у центральній, найбільш захищеній частині Любеча – на дитинці, висота крутих схилів якого сягає 40 м. Навколо міста були села, монастирі, курганні могильники та пристань на Дніпровському затоні¹².

У плані Замкова гора являє собою неправильний чотирикутник (104 × 32 м) площею 0,3 га. Забудова замку була досить щільною. Знизу він відокремлювався від міста сухим ровом, через який було перекинута підйомний міст. Вимощена колодами дорога вела до в'їздної брами з двома вежами і трьома заслонами. За нею вхід захищала ще одна вежа – чотириповерховий донжон, у якому, вочевидь, мешкав замковий намісник-староста. Окрім згаданих, замок мав ще від 4 до 6 чотиригранних веж. По периметру Любецький замок був огорожений земляним валом, в основі якого були дерев'яні зруби (городні), заповнені глиною; на валу стояли рублені дубові стіни із заборолами. До валу прилягали житлові зруби-кліти з плоскими покрівлями, що водночас слугували і бойовими майдапчиками. Головною спорудою замку був триповерховий дерев'яний палац завдовжки 40 м і завширшки 9–13 м. На думку Б. Рибаківа, саме тут міг проводитися князівський «снем» 1097 р. У замку була і невеличка дерев'яна церква зі свинцевою покрівлею, поблизу неї – кладовище. Окремо розміщувались одноповерхові будівлі замкової сторожі та челяді. У замку були 3 підземних ходи, що вели в різних напрямках. В усіх приміщеннях замку, окрім палацу, знайдено глибокі ями, в яких зберігалися запаси води та продовольства. Це давало змогу мешканцям замку (за підрахунками Б. Рибаківа, їх було 200–250 осіб), витримати річну облогу в «автономному» режимі¹³.

Водночас Любецький замок був центром великого торгово-ремісничого посаду, що розташовувався на південь та захід від дитинця. У свою чергу, посад був оточений земляним валом та ровом. Загалом розміри укріпленої частини Любеча сягали 4,5 га¹⁴.

Після приєднання у XIV ст. Любеча до Великого князівства Литовського замок 1471 р. було включено до загальнодержавного ланцюга прикордонних замків. З цього часу і до середини XVII ст. навколо замку не припинялося формування його військовослужбової спільноти.

А от розвиток решти міст Чернігово-Сіверщини, які до 1618 р. перебували під владою Московщини, був менш поступальним. Відомо, що на кордонах із Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою Москва розвивала власну систему оборони. Зокрема, у 20-х роках XVI ст. воеводський загін перебував у Чернігові. Було організовано й прикордонну сторожову службу на литовсько-московському прикордонні і, відповідно, сформовано систему «застав» та «станіць», у яких несли варту путивальські козаки¹⁵.

Якщо у Великому князівстві Литовському «україні» замки відігравали роль опорних пунктів колонізації краю, то за Речі Посполитої на перший план виходить їх оборонне значення. Своєрідний період розвитку Любецького замку та його околиці припав саме на останню тре-

тину XVI – початок XVII ст. Як зауважив М. Владимирський-Буданов, за правління Сигізмунда II Августа відбувалося енергійне «виправлення українних замків і впорядкування відносин серед тамошніх жителів»¹⁶. У XVI ст. Київ називали «воротами нашого панства»¹⁷, відповідно, воротами Київського воєводства можна було назвати саме Любецький замок.

1606 р. було проведено інвентар Любецького староства, який зберіг для нас перший та найбільш повний опис Любеча: «замок і містечко Любеч знаходиться на горі, в чотирьох чи п'яти гонах від Дніпра, а озеро (Болгач) в 100 гонах, передмістя знаходиться під самою Замковою горою з сторони Брагіна, що на правому березі (Дніпра) над рр. Бражинкою (Брагінкою) та Єдучью, ціма ж воротами заїзжаємо до міста, вулицею, яка веде до ринку біля гори». Місто було досить невеликим – у довжину «на постріл з луку». В ньому були усього чотири вулички, три з яких вели до замкового ринку, а одна – до Брагінської брами. Замкову гору з'єднував з містом ланцюговий підйомний міст («взвод з двома ценами»). Окрім згаданої Брагінської брами, існувала ще одна – Київська. Місто було оточене частоколом, зведеним на валу. Загалом у місті палічувалося 300 будинків, у тому числі 68 у замку, та 2 церкви.

При вході до замку (найвищої та найукріпленішої частини міста) стояла двоповерхова вежа; замкова стіна була двоярусна («дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование» – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби («подсябитья»)), поруч розташовувалися комори. Ще одна вежа також була двоповерховою, під нею знаходимо 5 «міських комор»¹⁸. Таким чином, Любецький замок був збудований як класичне середньовічне місто-фортеця. До самого замку безпосередньо тяжіли 15 сіл (31 служба)¹⁹.

Стратегічне значення Любеча підсилювалося тим, що місто після 1569 р. стає центром староства. Але із приєднанням у 1618 р. Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої (реально Чернігово-Сіверщина була відвойована у 1609–1611 рр., ще на початку війни за ці території)²⁰ значення Любецького замку дещо зменшується. На думку дослідників, чи не основним змістом історії Лівобережної України першої половини XVII ст. стало активне проникнення на ці землі польських магнатів, які, купуючи та відбираючи землі (зокрема, і у любецької шляхти), утворювали великі магнатські латифундії²¹.

Цікаво, що саме завдяки цьому «магнатському проникненню» на Лівобережжя розпочинається й поступове відновлення оборонних функцій Батурина та будівництво тут нової фортеці. Місто отримує новий статус – замку на Московському шляху, що проходив через Сосницю на Батурині²².

За даними О. Яблоновського, Батурин був «заснований» 1625 р. за дорученням Сигізмунда III. Вочевидь, першим володарем міста був якийсь Дригало (Довіялло?), який помер того ж таки 1625 р. Тому відновив місто М. Стахурський, уповноважений Новгород-Сіверського староства О. Пісочинського, «якому за обов'язками належало заселяти

новоздобуті землі»²³. Цікаво, що на Батурин претендували й інші володільці: стародубський староста П. Тризна, магнати Я. Вишнєвецький та А. Кисиль²⁴.

Ймовірно, саме 1625 р. було розпочато будівництво Батуринської фортеці, а вже на зламі 20–30-х рр. XVII ст. місто стало важливим колонізаційним опорним пунктом із постійною залогою урядових та козацьких військ²⁵. З 1625 р. Батурин став центром округу Новгородського повіту: «займав він в основному лівий берег Сейму... і був затиснутий між кордонами Путивльським (Московським), Роменським (Київським) та Ніжинським (Чернігівським)». Складався округ із двох волостей — Батуринської та Конотопської. За адміністративним підпорядкуванням належав, як і Любецький замок, до Київського воєводства. Приблизно між 1634–1638 рр. Батурин приєднано до Чернігівського повіту Чернігівського воєводства. На думку П. Кулаковського, ця зміна адміністративного підпорядкування була спричинена претензіями на Батурин новгород-сіверського старости та київського каштеляна О. Пісочинського²⁶.

У 1632 р., на початку королювання Владислава IV, Московська держава спробувала відвоювати Чернігово-Сіверщину — загоном боярина Шеїна «воювали... литовские города» Батурин, Ромни, Борзну та Мену. Того ж таки року боярин Аляб'єв узяв в облогу Чернігів. Загін на чолі з московським боярином Яцином штурмував Батурин, захопивши в полон 48 осіб залого разом зі знаменами, барабаном та зброєю. Водночас, на думку П. Кулаковського, взяття Батурина мало суто тактичний характер; слабо укріплене місто не могло стати базою проведення подальших військових операцій московського війська. Тому московський загін, випаливши Батурин, повернувся до Путивля. Як значний населений пункт Батурин фіксується знов лише у 1635 р.²⁷

1634 р. Батуринський округ був пожалуваний Є. Осолінському. За даними П. Кулаковського, новий власник фактично відбив Батурин у О. Пісочинського у 1635 р. Від Є. Осолінського (через одруження його доньок) Батуринська волость перейшла до Любомирських, а Конотопська — до Калиновських²⁸.

У XVII–XVIII ст. місто складалося з дитинця (Литовський Замок), укріпленого посаду (Фортеця), передмістя та Подолу. Найдавніший опис збудованої у Батурині фортеці зберігся у присяжних книгах Ніжинського полку 1654 р.: «...окола посаду с трех сторон к озеру зделан город земленой вал, по обе стороны того вала огорожено дубовым бревнем, в том земленом городе зделаны трое ворота проезжие, на двух воротех башни без верхов, окопа того ж земленого башни нет, глухих наугольных шесть башени без верхов, окола того ж земленого города с трех сторон к горе зделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земленого города вверх к озеру огорожено стоячим острогом, башен по той острожной стене нет, межи того острожной стены к воде рытвиною зделаны ворота, да в том же городе по башням и по стене девет пищалей чюгунные железные, да в том же городе поставлено церков древеная во имя святи-теля великого Николы чудотворца...»²⁹.

Відповідно, з 1654 р. зберігся і опис Батуриного замку: «...в том же городе Ботурине над озером на горе зделан двор панской, около того двора зделана изо рву осып земленая, на той осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревенем облым, меж того острогу зделаны ворота проезжие, на воротах башня да три башни глухие покрыты тесом, около того двора подле острожные стены с трех сторон зделан ров, а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и зделана два рва подле тех стен»³⁰.

Цікаво, що Батуриному замку було надано й т. зв. «служебні села»: «Да в том же городе Ботурине за городом в слободе над озером на горе устроен монастыр... да к тому ж городу Ботурину уездные села: село Мисченки... да село Красное»³¹. Аналогічну ситуацію простежуємо і в Любечі, якому в різні часи належало від 15 до 30 сіл.

Археологічні дослідження, проведені Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка у 1995–1997 та у 2000–2007 рр., дали змогу більш повно дослідити оборонну структуру території дитинця та самого міста. Спираючись на результати шурфовки території Замку і Фортеці у 1995 р., коли було зафіксовано рештки гетьманського палацу, з'ясовано стратиграфію та потужність укріплень з північного боку³², у 1996 р. на території Замку і Фортеці експедиція розпочала планомірні археологічні дослідження. Основні роботи було зосереджено на території Замку — найвищій південно-східній частині фортеці, яка займає великий мис лівобережної тераси р. Сейм та за формою нагадує прямокутник із заокругленими кутами (100 × 130 м)³³.

Площа Батуриного замку становить близько 1,3 га, площа фортеці — приблизно 26,4 га, що значно перевищує площу замку та фортеці Любеча. Висота крутих схилів замку сягає 20–30 м. На північно-західних схилах було зафіксовано сліди берми (доріжки для зовнішнього обходу замку караулом), побудованої, вочевидь, ще у ранньозалізному віці, а потім відновленої у першій половині XVII ст.

Дослідження підтвердили, що початок будівництва на Литовському Замку припадає на 20-ті рр. XVII ст.³⁴ Окрім того, зафіксовано й значні за розмірами оборонні споруди: зовнішній та внутрішній рови, завглибшки, відповідно, до 10 та до 6,6 м, завширшки, відповідно, до 30 та до 22 м. В оборонних конструкціях північного валу шириною до 15 м виявлено залишки 3–4 ліній зрубів-клітей (від 2,4 × 2,4 м до 2,8 × 3 м), розташованих у шаховому порядку. Таким чином, в основі оборонних споруд Замку були потужні дерев'яно-земляні конструкції³⁵.

Інтерес представляють і знайдені залишки ривчака, який поділяв замок на дві частини (згаданий в описі 1654 р. частокіл — «тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и зделана два рва подле тех стен»). Ймовірно, він збудований приблизно між 1635 та 1648 рр., коли Батуриний округ був поділений між Любомирськими та Калиновськими, вони ж, вочевидь, поділили і Литовський Замок («панську садибу»)³⁶.

Посад Батурина (за описом 1654 р. — Фортеця) був оточений валом (сучасні розміри: ширина — до 25 м, висота — до 2 м) та ровом завширш-

ки до 30 м та завглибшки до 2 м. У місцях повороту міських укріплень розміщалося шість башт — Сосницька, Ніжинська, Конотопська та три «глухі»³⁷.

З початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. населення Батурина і Любеча виступило на боці повсталих. Ще 1648 р. Батурин був захоплений козаками, місто стало центром сотні Чернігівського, а з 1649 р. — Ніжинського полку. Не менш активну участь у війні взяла і любецька шляхта. Любецька околиця розпорошилася між кількома сотнями Чернігівського полку, саме Любецька сотня стала не лише найбільшою, а і найвпливовішою в регіоні. Любецька шляхта дала Війську Запорозькому не одного полковника, сотника, писаря, обозного, бунчукового, військового та значкового товаришів. Чимало чернігівських, київських та стародубських полковників походили з боярських та зем'янських родин Любецької округи. Велику увагу Любецькому замку приділяли українські гетьмани. Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б. Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, яких зобов'язував гарантувати любецькій шляхті недоторканість.³⁸

У 1654–1655 рр. володарем Батурина був ніжинський полковник І. Золотаренко, а з 1663 р. на місто звернув увагу гетьман І. Брюховецький. Вочевидь, тому 1663 р. саме тут було укладено українсько-московський договір — так звані Батуринські (чи Березневі) статті, фактичну пролонгацію договору 1654 р., але зі ще більшим обмеженням прав України. Цікаво, що у 1664 р. від міцної Батуринської фортеці, так і не наважившись на її штурм, відступив польський король Ян Казимир³⁹.

З 1666 р. у Батурині розташовано гарнізон московських військ та призначено воєводу, а з 1669 р. місто стає гетьманською резиденцією. Вочевидь, ще за гетьманування Д. Ігнатовича (Многогрішного) починається модернізація замку, завершена І. Самойловичем⁴⁰.

Однак період підйому і Батурина, і Любеча належить, без сумніву, до часів гетьманування І. Мазепи. Гетьман проводить реконструкцію палацу на Литовському Замку. Невдовзі розпочинається будівництво заміської резиденції на Гончарівці (площею 9 га). Про одночасність реконструкції палацу та нового будівництва свідчить тотожність деяких типів кахлів, знайдених на Литовському Замку та в урочищі Гончарівка.⁴¹ У цей період старий Батуринський замок та фортеця належним чином не доглядалися, що, на нашу думку, також свідчить про початок великих будівельних робіт.

1995 р. розпочато дослідження заміської резиденції гетьмана в урочищі Гончарівка. Нові фортифікаційні споруди були, на наш погляд, досить значними: виритий рів (сучасні розміри: глибина — 2,8 м, ширина — 6 м), пасинаний вал з п'ятьма земляними бастіонами (ширина підосви валу — 9 м, висота — 1,5 м). Але роботи тут так і не були завершені. Як зазначено у висновках до звіту про наслідки археологічних досліджень у Батурині в 1995 р., «загалом складається враження про незавершеність робіт зі створення укріплень...»⁴²

Початок великого будівництва належить до 1688 р. (нагадаємо, що І. Мазепа став гетьманом 1687 р.). Про це, зокрема, свідчить лист генерального судді В. Кочубея до Петра I 1708 р.: «Батурин 20 лет без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились». Про відсутність ремонтних робіт на Литовському Замку свідчить і запис 1700 р. у щоденнику одного з паломників: «...город земляной, строения в нем поплоче Глухова... И город не добре крепок, да еще столица гетьманская»⁴³.

Про занедбаність старих укріплень на Литовському Замку свідчать також археологічні джерела. У 1996 р. при дослідженні оборонних споруд зрублено висновок, що зовнішній та внутрішній рови замку були занедбані ще до руйнації 1708 р.⁴⁴

Цікаво, що І. Мазепа розпочав будівництво і в Любечі. Вочевидь, гетьман покладав на Любеч певні надії. Місто було відібрано у чернігівських полковників і стало власністю гетьмана. Відомо, що на Замковій горі розташовувався будинок І. Мазепа⁴⁵ (сам Любецький замок, вочевидь, зруйновано у 1652–1653 рр.). Хоча, на думку В. Вечерського, Любецький замок було реконструйовано для гетьмана наприкінці XVII ст.⁴⁶ У 1746 р. в Любечі зафіксовано вцілілу (?) «башту Подологу», біля якої знаходилися маєтності чернігівського полкового обозного Федора Молявки.⁴⁷ За народними переказами, І. Мазепа навіть провів у Любечі одне літо⁴⁸.

Так звана «Мазепа книга» містить опис будинку гетьмана на Замковій горі: «в том местечку Любеч собственной Мазепинской двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках». І. Мазепа володів у Любецькій околиці 3 «селами» і 21 «деревней». На думку І. Ситого, збільшення кількості козаків у Любечі та навколишніх селах припадає саме на початок XVIII ст.⁴⁹

Цікаво, що в цей період перетнулася доля не лише двох міст України, а й їхніх мешканців. Чимало представників любецької шляхти займали посади батуринських сотників, працювали у гетьманській адміністрації, були козаками Ніжинського полку. Згадаємо, зокрема, Василя Болдаківського (представника родини Любецької шляхти, відомої з 1587 р.), який у 1669 р. був одним із членів Генерального суду в Батурині та чернігівським полковим сотником⁵⁰. У 1671 р. згадувався як чернігівський полковник, 1673 р. — як полковий суддя. У тому ж таки році він став батуринським сотником⁵¹. 1725 р. наказним батуринським сотником був Павло Козловський, який вів свій родовід від любецьких бояр Козлів. Нащадок любецького шляхтича козак Іван Григорович Костенецький був батуринським сотником у 1732–1734 рр., Олексій Демидовський (з родини, відомої у Любецькій околиці з 1636 р.) — у 1745–1750 рр.⁵²

2 листопада 1708 р. Батурин був ущент зруйнований військами О. Меншикова: «люди в нем бывшие вырублены, церкви разорены, дома разграблены и сожжены»⁵³. У документах зазначалося, що навіть через півтора десятка років, коли у 1726 р. Катерина I подарувала місто О. Меншикову, «город Батурин весь пуст и около его болварки и стены все поразвалились и весь зарос». Наказ відбудувати Батурин отримав у 1750 р. К. Розумовський⁵⁴.

1708 р. розпочався занепад не лише Батурина, а й Любеча. Після втрати статусу гетьманської маєтності місто стало приватною власністю родини Полуботків. У XVIII ст. розпочався поступовий занепад і військовослужбової спільноти Любецького замку.

Тимчасовий зліг Батурина у середині XVIII ст. був пов'язаний з останнім гетьманом України К. Розумовським., який так і не зробив спроби відновити старі гетьманські палати, а лише оселив на пустому Замку декілька кріпацьких родин. З опису колишніх маєтностей К. Розумовського, зробленого 1836 р., відомо, «что прежде был город положением, стоит на горе, внизу же протекает речка Сейм. Самое местечко, имеющее в себе 34 крестьянских дворов, окружено земляным валом и названо Старой Крепостью, в ней ярмарковая площадь и на оной подташные лавки и шинковый дом. За земляным валом жительство имеют крестьяне его светлости, равнолюдно козаки, дворяне с их крестьянами и другие разночищцы». На правому березі Сейму родині Розумовських належали заселені селянами Матвіївка та Городище⁵⁵.

Поступово руйнується і Любецький замок. Упорядники Румянцевського опису Малоросії зазначали, що Любеч «состоит большею частию на горе, обнесено округ земляным валом з палисадом, которой от неприсмотру и непочинки весь осипался»⁵⁶. Інформацію про становище Любеча у 80-х рр. XVIII ст. знаходимо в праці О. Шафонського: «сие местечко имеет и поныне земляное обвалившееся укрепление, близ которого ярами вокруг отделенное, 20 сажень вышины, не обширное и ровное ничем не укрепленное место, замок называемое находится, которое прежде деревянным мостом высоким с прочим жильем соединилось и под коим мостом колодезь был»⁵⁷. Опис Любецького замку середині XIX ст. подавав Л. Корицький. На той час «старожили показывают место, на котором находилась крепость и которое называется «замок». И поныне находятся в земле бревна и камня, которые своим составом и оригинальными формами, и величиною доказывают глубокую древность. Самая гора, на которой было укрепление, называется «замком» и имеет вид искусственной насыпи»⁵⁸. Цікаво, що мешканці Любеча, зберігаючи згадку про володарювання містом опальним гетьманом, називали Замкову гору ще й Мазепиною⁵⁹. Опис Замкової гори у 1905 р. подавав і Г. Милорадович: «видны следы прежнего жилья: погребя и ровности в виде ямы и служившия фундаментом бывших там построек»⁶⁰.

Таким чином, і Батурицька, і Любецька фортеці були побудовані як класичні середньовічні оборонні замки, що мали схожий територіально-фортифікаційний комплекс: Замок (дитинець), Фортеця (носад), передмістя, околичні села та навіть монастирі — Антонієвський у Любечі та Крупицький у Батурині. Любецький замок з кінця XV ст. став виконувати функції прикордонного замку, а період його розквіту припадає на XVI – першу половину XVII ст. А от батурицька земля опинилася під владою Московського князівства, і лише із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої місто розвивається як міцна фортеця. Значення Любецького замку в цей час, навпаки, зменшуєть-

ся. Після Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Любеч та Батурина стають центрами козацьких сотень, причому Любецька сотня становить основу Чернігівського полку, а Батурина — Ніжинського. У 1669 р. Батурина стає гетьманською резиденцією, а з початком гетьманування І. Мазепи як у столиці, так і в Любечі починається активне будівництво. Зруйнування Батурина 1708 р. та перетворення Любеча на приватну власність родини Полуботків стали першими сторінками занепаду не лише цих двох міст, а, зрештою, й усєї козацької держави.

¹ *Грушевський М. С.* Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст. — Львів, 1996. — С. 21, 84; *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., (без року). — Т. III. — С. 501.

² *Владимирский-Буданов М. Н.* Население Юго-Западной России от второй половины XV ст. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 74-75.

³ *Виноградський Ю.* До історії колонізації середньої Чернігівщини... // Історико-Географічний збірник (видає комісія для складання Історико-Географічного Словника України). — К., 1931. — Т. IV. — С. 133.

⁴ *Коваленко В. П., Коваленко О. Б.* Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів, 1997. — С. 5.

⁵ *Рыбаков В. А.* Замок // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 95; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. — К., 1983. — С. 588.

⁶ *Яблоновський О.* Чернігівщина / Переклад з польської, передмова і примітки І. Кондратьєва // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1-2. — С. 139.

⁷ *Коваленко В., Моця О., Ситий Ю.* Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 4-5; *Васюта О. О., Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Ситий Ю. М.* та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурина Вахмацького району Чернігівської області. — Науковий архів Інституту археології НАН України. — С. 51, 58.

⁸ *Васюта О. О., Коваленко В. П., Кондратьєв І. В., Ситий Ю. М.* та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р... — С. 42-43.

⁹ *Яблоновський О.* Чернігівщина... — С. 139.

¹⁰ *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. — К., 2001. — С. 266.

¹¹ *Владимирский-Буданов М. Н.* Население Юго-Западной России... // АЮЗР. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. I. — С. 34-35; *Любавский М. К.* Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 127; *Borawski P.* Z dziejow kolonizacji tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim i w Polsce (XIV-XVII w.) // Przelad orientalistyczny. — 1977. — № 4. — С. 291-292, 295-296.

¹² *Коваленко В. П., Коваленко О. Б.* Передмова... — С. 6; *Юра Р. А., Коваленко В. П.* Любеч // Археология УССР. — Т. III. — К., 1986.

¹³ Рыбаков Б. А. Замок... — С. 95-96; Коваленко В. П., Коваленко О. В. Передмова... — С. 5-6; Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков // Старожитності. — 1992. — Ч. 8. — С. 8.

¹⁴ Куза А. В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 49, 53; Коваленко В. П., Козаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. — К., 1994.

¹⁵ Папашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні / 36. наук. праць. — К., 1990. — С. 122.

¹⁶ Владимирский-Буданов М. Н. Население Юго-Западной России... — С. 19.

¹⁷ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. — К., 1908. — С. 54; Акты Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 173; История Киева. — К., 1984. — Т. 1. — С. 203.

¹⁸ Милорадович Г. А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. — 1867. — № 883. — С. 2; Jablonowski O. W. Pisma. Warszawa, 1911. — Т. III. — S. 32-33; Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. — Warszawa, 1897. — Т. XXII. — S. 521; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 130.

¹⁹ Jablonowski O. W. Zrodla dziejowe. — Warszawa, 1897. — Т. XXII. — S. 521.

²⁰ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Дмитра Похилевича. — Львів, 1998. — С. 113-114; Кондрагев І. В. Під Литвою, Московією та Польщею. — Чернігів, 2005. — С. 29-30.

²¹ Див.: Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. — Чернигов, 1896. — Отд. III; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI. — С. 288.

²² Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 280.

²³ Яблоновський О. Чернігівщина... — С. 139.

²⁴ Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633-1646) // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Ч. I. — С. 186; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. — К., 2006. — С. 260-261.

²⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... — С. 260; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. — С. 254.

²⁶ Яблоновський О. Чернігівщина... — С. 139; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... — С. 243.

²⁷ Лазаревский А. Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Т. III — С. 105; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1965. — Т. 1. — S. 492; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... — С. 106, 260-261, 277.

²⁸ Яблоновський О. Чернігівщина... — С. 139; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI. — С. 288; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... — С. 277-278.

- ²⁹ *Кравець М.*, о. Юрій Мицик. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Батурина) // Сіверянський літопис. — 2001. — № 5. — С. 36-37.
- ³⁰ Там само. — С. 37.
- ³¹ Там само.
- ³² Див.: Коваленко В. П., Кондратьев І. В., Моця О. П., Ситий Ю. М. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області. — Науковий архів Інституту археології НАН України, 1996.
- ³³ Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області... — С. 4.
- ³⁴ Там само. — С. 29.
- ³⁵ Там само. — С. 37-51; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр. — С. 4.
- ³⁶ *Кравець М.*, о. Юрій Мицик. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р... — С. 37; Яблоновський О. Чернігівщина... — С. 139.
- ³⁷ Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр... — С. 5.
- ³⁸ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатичного. — К., 1998. — С. 105-106; Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис, 1998. — № 6. — С. 6.
- ³⁹ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область... — С. 164-165.
- ⁴⁰ Там само. — С. 165; Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р... — С. 3.
- ⁴¹ Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р... (Цікаво, що окремі типи батуринських кахлів мають аналогії в Чернігові. — І. К.)
- ⁴² Див.: Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області. — Чернігів, 1996; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр... — С. 5-7.
- ⁴³ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область... — С. 165.
- ⁴⁴ Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р... — С. 37-51.
- ⁴⁵ *Лазаревский А. А.* Описание рек Черниговского наместничества (1785) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Вып. 1-2. — Ч. 1. — С. 29.
- ⁴⁶ *Вечерський В.* Що знайшов академік Рибаків... — С. 8.
- ⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 1179. — Арк. 12.
- ⁴⁸ *Милорадович Г. А.* Любеч Черниговской губернии Городнищского уезда. — М., 1871. — С. 62-63.
- ⁴⁹ *Ситий І. М.* Любеч та його округа в 1726 р. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 4. — С. 40, 50, 55.
- ⁵⁰ Чернігівський історичний музей. — 14-5/2 / Ал. — 501.
- ⁵¹ *Gajesky C.* The Cossack Administration of Hetmanate. — Cambridge, 1978. Т. 1. — Р. 72, 77, 89; Павленко С. «Золотий век» Батурина // Сіверянський літопис. — 1995. — № 4. — С. 67.
- ⁵² *Кондратьев І. В.* Нащадки шляхти Любецького староства на урядах батуринських сотників (друга половина XVII-XVIII ст.) // Батуринські читання. 2007: 36. наук. праць. — Ніжин, 2007. — С. 158-161.
- ⁵³ Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р... — С. 3.

⁵⁴ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область.... — С. 165; Килимник С. Родина Розумовських // 36. матеріалів V наукової конференції НТШ — Торонто. — Торонто, 1954. — С. 31.

⁵⁵ ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 2 зв.

⁵⁶ Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкаго уезда... — С. 133.

⁵⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 315; Милорадович Г. А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. — 1855. — № 51. — Часть неофициальная. — С. 415.

⁵⁸ Корицкий Л. Краткие исторические, статистические и географические сведения о м. Любеч // Черниговские губернские ведомости. — 1854. — № 37. — Часть неофициальная. — С. 267.

⁵⁹ Лий А. Старинная пристань Северской земли // Черниговские губернские ведомости. — 1903. — № 3282. — С. 1.

⁶⁰ Милорадович Г. А. Любеч и его святыня. — Спб., 1905. — С. 62.